

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱۳۴۴ - ۹.۱.۱۲۱

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه دکتري رشته تاريخ گرايش ايران دوره اسلامي

وضعيت قفقاز در سياست هاي ايران عصر نادري (۱۱۶۰-۱۱۴۷ ه. ق.)

استادان راهنما:

دکتر مرتضی دهقان نژاد

دکتر لقمان دهقان نیّری

استاد مشاور:

دکتر علی اکبر کجیاف

پژوهشگر:

رمان سمباتیان

دی ماه ۱۳۸۸

۱۳۴۷۶۳

۱۳۸۹/۲/۶

کتابخانه مرکزی
تاسیس ۱۳۵۷

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این پایان
نامه متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

پایان نامه دکتری رشته ی تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی آقای رمان سمباتیان تحت عنوان

وضعیت قفجاز در سیاست های ایران عصر نادری (۱۱۶۰-۱۱۴۷ ق)

در تاریخ ۱۳۸۸/۱۰/۲۸ توسط هیأت داوران زیر بررسی و با درجه عالی... به تصویب نهایی رسید.

۱- استاد راهنمای اول پایان نامه دکتر مرتضی دهقان نژاد با مرتبه ی علمی دانشیار

۲- استاد راهنمای دوم پایان نامه دکتر لقمان دهقان نییری با مرتبه ی علمی دانشیار

۳- استاد مشاور پایان نامه دکتر علی اکبر کجباف با مرتبه ی علمی استادیار

۴- استاد داور داخل گروه دکتر حسین میرجعفری با مرتبه ی علمی استاد

۵- استاد داور داخل گروه دکتر فریدون الله یاری با مرتبه ی علمی استادیار

۶- استاد داور خارج از گروه دکتر عبدالرسول خیراندیش با مرتبه ی علمی دانشیار

۷- استاد داور خارج از گروه دکتر محمد یوسف جمالی با مرتبه ی علمی دانشیار

گروه تاریخ دانشگاه
(اصفهان)

امضای مدیر گروه

چکیده

ایران و قفقاز از دیرباز در زمینه های سیاسی، فرهنگی و اقتصادی تنگاتنگ داشتند. این روابط در سیر تاریخی هر دو سرزمین اثرگذار بوده است. یکی از ادوار مهم در این روابط دوره نادری (۱۱۶۰-۱۱۴۷ هـ. ق/ ۱۷۴۷-۱۷۳۶ م) است. جدا شدن قفقاز از ایران پیش از روی کار آمدن نادر یک آزمون تاریخی برای هر دو سرزمین بود. اختلاف شدید و مبارزه اقوام و مردم منطقه قفقاز علیه حکومت عثمانی و مایوس شدن آنها از سیاست های روسیه، شرایط را برای همگرایی مجدد ایران و قفقاز مهیا کرد. همگرا شدن ارامنه، گرجیان و شیعیان قفقاز با نادر را می توان مهمترین عامل موفقیت او در فرمانروایی مجدد بر آن منطقه شمرد. لذا در این تحقیق سیاست های نادر جهت تسلط بر قفقاز و اخراج رقبای ایران-عثمانی و روسیه- از آن منطقه مورد بررسی و تحلیل قرار می گیرد. از سوی دیگر عدم موفقیت نادر در داغستان و برخی مناطق شمالی شیروان نشاندهنده سیاست های نادرست او در این مناطق و تأثیرات عمیق تحرکات عثمانی و روسیه در آنجا بوده است.

در پایان نامه حاضر با استناد به اسناد و منابع اصلی اهمیت قفقاز در طول تاریخ و بویژه در دوره نادری، رقابت روسیه و عثمانی با ایران در تسلط بر قفقاز، عوامل همگرایی و واگرایی مردم منطقه با سیاست های نادر و اوضاع قفقاز در عصر نادری مورد پژوهش و کنکاش قرار می گیرد. برای تبیین نظری، ارتباطات تاریخی و فرهنگی ایران و قفقاز در چارچوب نظریه «پیوند تمدنی» و ارتباط سیاسی و امنیتی در قالب نظریه ژئوپولیتیک مکیندر مورد تجزیه و تحلیل قرار خواهد گرفت.

واژگان کلیدی: ایران، قفقاز، نادر شاه، روابط خارجی، پیوند تمدنی.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
پیشگفتار.....	ث
فصل اول: کلیات	
۱-۱- تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن.....	۱
۲-۱- اهداف تحقیق.....	۳
۳-۱- فرضیات و پرسش های تحقیق.....	۴
۴-۱- پیشینه تحقیق.....	۵
۵-۱- روش تحقیق.....	۸
۶-۱- نقد و بررسی منابع و مآخذ.....	۹
فصل دوم: زمینه های روابط ایران و قفقاز	
۱-۲- زمینه تاریخی روابط ایران و قفقاز.....	۱۹
۱-۱-۲- منطقه قفقاز.....	۱۹
۲-۱-۲- وجه تسمیه قفقاز.....	۲۰
۳-۱-۲- پیوندهای تاریخی ایران و قفقاز از آغاز تا دوره صفویه.....	۲۱
۴-۱-۲- پیوندهای تاریخی ایران و قفقاز از تأسیس دولت صفویه تا حمله روسیه به قفقاز در ۱۷۲۲.....	۳۰
۱-۴-۱-۲- تشکیل دولت صفویه و اوضاع قفقاز.....	۳۰
۲-۴-۱-۲- ارمنستان شرقی در دوره صفویه.....	۳۳
۳-۴-۱-۲- گرجستان شرقی در دوره صفویه.....	۳۸
۴-۴-۱-۲- شیروان و دربند در دوران صفویه.....	۴۲
۵-۴-۱-۲- زمینه های رقابت ایران، عثمانی و روسیه در قفقاز پیش از تسخیر آن توسط روسیه و عثمانی در سال ۱۷۲۲م.....	۵۰
۲-۲- زمینه نظری روابط ایران و قفقاز.....	۵۵
۱-۲-۲- روابط تمدنی ایران و قفقاز.....	۵۵
۲-۲-۲- ارتباط ژئوپولیتیک ایران و قفقاز بر اساس نظریه مکیندر.....	۵۶
فصل سوم: وضعیت قفقاز از حمله روسیه تا تاجگذاری نادر	
۱-۳- وضعیت قفقاز در آستانه سقوط اصفهان و زمینه های حمله روسیه و عثمانی به قفقاز.....	۶۱

- ۲-۳-۲- تصرف قفقاز و تقسیم آن بین روسیه و عثمانی ۶۵
- ۳-۳-۳- اوضاع قفقاز همزمان با سپهسالاری نادر ۶۷
- ۳-۳-۱- پیامدهای جنبش های رهایی بخش در قفقاز پس از استیلاء عثمانی و روسیه بر منطقه ۶۷
- ۳-۳-۲- جنبش های رهایی بخش و تشکیل جبهه متحد علیه عثمانی ۶۹
- ۳-۳-۳- اوضاع داغستان در آستانه ورود نادر به قفقاز ۷۳
- ۳-۴-۴- ورود نادر به قفقاز و تسلط مجدد ایران بر منطقه ۷۵
- ۳-۴-۱- نخستین ارتباطات نادر با عثمانی و روسیه جهت تخلیه مناطق اشغالی ۷۵
- ۳-۴-۲- لشکرکشی اول نادر به داغستان و شیروان ۸۴
- ۳-۴-۳- نادر در ارمنستان و شکست عثمانی در یغوارد ۹۲
- ۳-۴-۴- نادر در گرجستان ۹۹
- ۳-۴-۵- لشکرکشی دوم نادر به داغستان و شیروان و روابط با روسیه و عثمانی ۱۰۳

فصل چهارم: وضعیت قفقاز از تاجگذاری تا مرگ نادر

- ۴-۱- تاجگذاری نادر و انتظام امور قفقاز ۱۱۱
- ۴-۲- تشکیل ملوک خمسه و اوضاع سیاسی- اجتماعی ارمنستان تا مرگ نادر ۱۱۶
- ۴-۳- اوضاع سیاسی- اجتماعی گرجستان از جلوس تا مرگ نادر ۱۲۱
- ۴-۴- اوضاع داغستان و شیروان از جلوس تا مرگ نادر ۱۲۵
- ۴-۴-۱- داغستان و شیروان در سالهای ۱۷۴۰-۱۷۳۶ ..... ۱۲۵
- ۴-۴-۲- لشکرکشی مجدد نادر به داغستان و ناکامی او ۱۳۰
- ۴-۴-۳- ظهور شاهزادگان دروغین صفوی و آخرین نبردهای نادر در قفقاز ۱۴۱

فصل پنجم: تحلیل سیاستهای اداری، اجتماعی، اقتصادی و مذهبی نادر در قفقاز

- ۵-۱- سیاست نادر در حوزه اداری- اجتماعی در قفقاز ۱۵۲
- ۵-۲- وضعیت اقتصادی قفقاز در دوره نادری ۱۶۱
- ۵-۳- سیاست مذهبی نادر در قفقاز ۱۶۸
- ۵-۳-۱- دیدگاه کلی نادر نسبت به دین ۱۶۸
- ۵-۳-۲- اوضاع مذهبی قفقاز و موضع ایران در برابر دستاویز های مذهبی عثمانی و روسیه جهت مداخله در امور قفقاز ۱۶۹

۱۷۲.....	۳-۳-۵- مناسبات نادر با مسیحیان قفقاز و نهاد جاثلیقی ارمنستان.....
۱۷۶.....	۴-۳-۵- سیاست مذهبی نادر در گرجستان.....
۱۷۷.....	۵-۳-۵- پیشنهاد اتحاد مذهبی نادر در دشت مغان و تأثیر آن بر روابط ایران و عثمانی در قفقاز.....
۱۷۹.....	۶-۳-۵- سیاست نادر در زمینه موقوفات و مالیات در قفقاز.....
	۷-۳-۵- اهداف نادر در آشنایی با ادیان مختلف و مخالفت با فعالیتهای مبلغان مذهبی اروپایی در
۱۸۲.....	قفقاز .....
۱۸۵.....	نتیجه گیری .....
۱۸۹.....	پیوست ها .....
۲۲۱.....	پی نوشت ها .....
۲۳۱.....	منابع و مأخذ.....

پیشگفتار

ایران و قفقاز از دیرباز پیوند های تنگاتنگ به همراه تأثیرات متقابل فرهنگی- اجتماعی وسیع با یکدیگر داشته اند. هر چند فلات ایران در طی تاریخ بر اثر تهاجمات نظامی، سیاسی عناصر بیگانه دچار تغییر اساسی در پاره ای ساختارهای اجتماعی و سیاسی شدند، اما همسایگی و همجواری و تسلط دولت های ایران بر قفقاز از ازمته قدیم تا دوران مورد بحث رساله - عصر نادر- باعث شکل گیری انگاره های مشترک فرهنگی، زبانی، نژادی و دینی بین دو سرزمین گردید. این اشتراکات به معنای فقدان عوامل واگرا و متباین نبود اما در مجموع یک همگرایی تمدنی بین ایران و قفقاز پدید آمده است که می توان آن را «پیوند تمدنی ایران و قفقاز» نامید.

این پیوند تا به امروز زنده است که ریشه آن به ارتباطات نخستین دولت های باستانی ایران و قفقاز بر می گردد که روندی درازآهنگ بوده است؛ از سوی دیگر اهمیت سیاسی، نظامی و امنیتی دو سرزمین بخصوص اهمیت استراتژیک قفقاز برای ایران در تمام ادوار تاریخی دو سرزمین قابل ملاحظه است.

در این تحقیق روابط نزدیک تاریخی و فرهنگی دو سرزمین در چارچوب نظریه پیوند تمدنی تحلیل خواهد شد و روابط سیاسی، نظامی و امنیتی و اهمیت ژئوپولیتیک قفقاز برای ایران در چارچوب نظریه ژئوپولیتیک مکیندر^۱ مورد بحث و بررسی قرار خواهد گرفت. با توجه به کارکرد دو مقوله فوق، روابط ایران و قفقاز به ویژه وضعیت و جایگاه منطقه در سیاست های ایران عصر نادری مورد تحلیل و بررسی قرار می گیرد.

همگرایی تاریخی و فرهنگی ایران و قفقاز در دوران واپسین شاهان صفوی به دلیل اوضاع نابسامان در ایران و رقابت قدرت های روسیه و عثمانی برای تسلط بر قفقاز که رقبای ایران محسوب می شدند برای تسلط بر قفقاز به شدت متزلزل شد.

ولی ظهور مجدد دولت قدرتمند در ایران در زمان نادر و طرفداری اکثر اقوام قفقاز از تداوم همگرایی تاریخی و سیاسی دو سرزمین که در وجود نادر تجلی یافت، آب رفته را به جوی بازگرداند. البته دوران این همگرایی کوتاه بود و نادر با اتخاذ سیاست های خانمان برانداز در اواخر حیات، در کل کشور سبب بوجود آمدن مجدد اندیشه های واگرایی و جدایی طلب در قفقاز نسبت به ایران شد. این اندیشه بعد از نادر هم ادامه یافت و تا انعقاد عهد نامه ترکمنچای پا بر جا بود.

با توجه به موارد مذکور، رساله حاضر در پنج فصل تنظیم و تدوین شده است: فصل نخست تحت عنوان کلیات به تبیین مساله پژوهشی و اهمیت آن، اهداف، فرضیات، پیشینه تحقیق و سرانجام نقد و بررسی منابع می پردازد.

فصل دوم که خود به دو بخش تقسیم می شود: بخش اول به معرفی منطقه قفقاز، پیشینه روابط تاریخی- فرهنگی دو سرزمین ایران و قفقاز از دیرباز تا سقوط دولت صفوی می پردازد که در ضمن آن به ادوار تاریخی پیوند های ایران با ممالک قفقاز نظیر ارمنستان، گرجستان، آلبانیا (آران و شیروان) و تأثیرات متقابل سیاسی، فرهنگی توجه شده است تا پیوند تمدنی دو سرزمین و اهمیت سیاسی و امنیتی قفقاز در طول تاریخ بازنمایند شود. در بخش دوم فصل دوم نظریه پیوند تمدنی ایران و قفقاز مطرح می شود که در چارچوب آن روابط تاریخی- فرهنگی دو سرزمین به طور دقیق مورد

^۱ Mackinder

بررسی قرار می‌گیرد. در این بخش برای سنجش اهمیت ژئوپولیتیک قفقاز برای ایران از نظریه ژئوپولیتیک مَکیندر استفاده شده است. فصل سوم به بررسی وضعیت قفقاز از سقوط دولت صفوی تا تاجگذاری نادر، تصرف قفقاز به دست عثمانی و روسیه، رقابت های ایران، روسیه و عثمانی جهت سلطه بر منطقه و دلایل موفقیت نادر در این راستا می‌پردازد. فصل چهارم به اوضاع قفقاز از تاجگذاری تا مرگ نادر توجه دارد و شورای دشت مغان، تصمیمات نادر در باب انتظام امور قفقاز، اوضاع نابسامان داغستان، عوامل بروز شورش ها در شیروان و داغستان و تبدیل این شورش ها به جنبش های رهایی بخش در داغستان و علل ناکامی نادر در این مناطق را مورد بررسی قرار می‌دهند. فصل پنجم کوشش دارد به تحلیل سیاست های مذهبی، اداری، اجتماعی و اقتصادی نادر در قفقاز بپردازد که در ضمن آن تأثیر سیاست های وی در مسائل مذهبی، اداری، اجتماعی و اقتصادی مورد بررسی قرار می‌گیرد و در پایان علل موفقیت نسبی و کوتاه مدت نادر در حفظ قفقاز به جز داغستان در قلمرو ایران کاویده می‌شود.

به سامان رسیدن این رساله نتیجه همکاری و الطاف کسانی است که نگارنده خود را ملزم به ابراز سپاس و امتنان از آنها می‌داند: اولاً از اساتید محترم راهنما آقایان دکتر دهقان نژاد و دکتر دهقان نیری صمیمانه تشکر می‌کنم، دکتر دهقان نژاد با تذکار پاره ای نکات ظریف نقش مهمی در شکل گیری این رساله داشتند. دکتر دهقان نیری با راهنمایی های سودمند و مشفقانه نگارنده را به انجام این کار تشویق کردند. دکتر کجیاف استاد محترم مشاور با گوشزد کردن نکاتی ارزشمند نگارنده را در تدوین هر چه بهتر رساله یاری کردند که به این وسیله از همگی این سروران و استادان معزز تشکر و قدردانی می‌کنم.

همچنین سپاس قلبی خود را به ریاست موزه کتیبه های قدیمی ماتناداران، کارمندان آرشیو و کتابخانه آن اعلام می‌دارم که زمینه بهره مندی نگارنده را از این اسناد فراهم کردند، رئیس دیپارتمان ایران شناسی دانشگاه دولتی ایروان پروفیسور گارنیک آساطوریان با راهنمایی ها و سفارش های مکرر خود به مراکز پژوهشی راقم این سطور را رهین منت خود کرد، ریاست کتابخانه ملی ارمنستان هم با گشاده دستی کتب بعضاً کمیاب را در اختیار نگارنده قرار داد که بدین وسیله تشکر خود را به پیشگاه ایشان تقدیم می‌کنم.

در پایان بر خود فرض می‌دانم مراتب سپاس خود را به دکتر رضا دهقانی دوست و همکلاسی فرهیخته ام که کار ویراستاری و بر طرف کردن اغلاط انشایی این رساله مرهون زحمات ایشان است تقدیم کنم. ایشان همچنین در طی چند سالی که نگارنده در ایران بود با مساعدت های فراوان و مشورت ها و تشویق های لازم به تدوین این رساله کمک زیادی کردند.

لازم است از دوست و همکلاسی دیگر خود جناب آقای یحییایی تشکر کنم که ایشان در بازخوانی بعضی اسناد ناخوانا یاری گر نگارنده بود.

فصل اول

کلیات

۱-۱- تبیین مسأله پژوهشی و اهمیت آن

پیوند های دیر پای ایران و قفقاز باعث به وجود آمدن اشتراکات وسیع در زمینه های مختلف و در حقیقت تاریخ و فرهنگ مشترک شده است. از دیرباز هر دو سرزمین از جمله مراکز مهم تمدنی جهان باستان به حساب می آمدند و همسایگی آنها به شکل گیری روابط تنگاتنگ مردمان دو سرزمین کمک بسیار کرد.

قرار گرفتن قفقاز در حوزه منافع ملی ایران و تسلط سیاسی ایران در ادوار مختلف بر این منطقه روابط سیاسی مهمی را رقم زده است. این مسأله باعث شده است که دولت های ایران به محض قدرت یابی، توجه خود را به سوی قفقاز معطوف کنند و اساساً قفقاز را بخش جدایی ناپذیر ملک و دولت خود می دانستند. بعد از سقوط دولت صفوی و ظهور نادر بار دیگر با این پدیده مواجه هستیم یعنی الحاق قفقاز به پیکره اصلی سرزمین و تداوم سنت تاریخی و فرهنگی مشترک.

مسأله پژوهشی این رساله هر چند به لحاظ زمانی یک دوره کوتاه مدت ۱۳ ساله را در بر می گیرد اما برای درک درست و تبیین آن به پیشینه تاریخی دو سرزمین بالاخص حوادث و اوضاع ایران و قفقاز قبل از ظهور نادر نیز پرداخته شده است. جدایی قفقاز از ایران بر اثر حملات عثمانی و روسیه باعث شد نادر توجه خاصی به قفقاز داشته باشد. در

این برهه قفقاز نیز وارث آشفتگی های حوادث پس از سقوط دولت صفویه بود؛ به همین دلیل پرداختن به این دوره به عنوان زمینه و پیش درآمد ورود نادر به قفقاز است که در قسمت اول فصل سوم به آن توجه شده است. نکته دیگر در باب مساله پژوهشی رساله این است که دوره نادر آخرین مرحله حضور قفقاز در دامان خاک ایران است، دوره ای که عمری هم اندازه عمر نادر دارد و پس از مرگ نادر تا اوایل قاجار این مساله هیچگاه تکرار نمی شود که این به نوبه خود از جهت گیری های اقوام قفقاز در دوره نادری ناشی می شود که سرانجام به انتزاع قفقاز از بدنه ایران در اوایل قاجاریه منتهی می شود.

در واقع اهمیت دوره نادری در این است که این دوران آخرین حلقه همگرایی اکثر اقوام قفقاز با دولت ایران است و بعد از آن است که اقدامات جدایی طلبانه اقوام قفقازی نسبت به ایران و گرایش به سمت روسیه چهره عریان و نمایانی به خود می گیرد. به همین دلیل موضوع مورد پژوهش به لحاظ زمانی نقطه عطف و آزمون همگرایی و تجدید مناسبات سنتی و تنگاتنگ دو سرزمین است.

جهت فهم و درک همگرایی مذکور، نظریه پیوند تمدنی دو سرزمین ارائه می شود که هدف آن تبیین ماهیت مناسبات آنها در طی تاریخ و رفتارهای ریشه دار تاریخی مردمان دو سوی ارس است. در باب مناسبات سیاسی و اهمیت ژئوپولیتیک قفقاز هم با بهره گیری از نظریه ژئوپولیتیک مکیندر سعی در باز گشایی و توضیح اهمیت ژئوپولیتیک قفقاز مخصوصاً از منظر سیاسی و امنیتی برای ایران داریم.

با انطباق مؤلفه های پیوند تمدنی و ارتباط ژئوپولیتیک دو سرزمین در یک واحد منسجم و تبیین گر تلاش می شود پیوند های ایران و قفقاز در این دوره و جایگاه قفقاز در سیاست های نادری و موضع گیری های اقوام نسبت به این سیاست ها روشن گردد. در پی جویی این مسأله باید گفت چرا ارامنه، گرجی ها و شیعیان قفقاز تسلط ایران را بر عثمانی ترجیح می دادند و چرا نادر به کمک آنان شتافت و از طرف دیگر قفقاز را خاک طلق ایران می دانست؟ چنین پرسش هایی در چارچوب نظریات فوق الذکر قابل توضیح است.

بنا بر این مسأله پژوهشی رساله حاضر تحقیق و غوررسی ماهیت پیوند سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و امنیتی دو سرزمین است و عصر نادر دوره عطف این روابط است که تأثیری مستقیم و قاطع بر روابط پس از نادر و جدایی سیاسی قفقاز از بیکره ایران و کمرنگ شدن مناسبات فرهنگی دو سرزمین دارد.

اهمیت موضوع پژوهشی آنگاه بیشتر نمودار می شود که فقدان یک پژوهش جامع و همه سونگر کاملاً محرز است بنابراین تحقیق حاضر از چند جهت می تواند حایز اهمیت باشد که ذیلاً به آن اشاره می شود:

۱. بررسی ماهیت مناسبات ایران و قفقاز در چارچوب نظریه پیوند تمدنی تا بتوان به درک حقیقی تری از تاریخ روابط دو سرزمین یافت.

۲. با توجه به دوره حساس مورد بحث، این پیوند تمدنی در عصر نادری، بررسی و تحلیل وضعیت ارتباطات همه جانبه دو سرزمین، ماهیت سیاست های نادری در قفقاز و روشن سازی موضع گیری های اقوام قفقاز نسبت به این سیاست ها جهت آینده مناسبات بین طرفین از اهمیت زیادی برخوردار است.

۳. در خصوص سیاست مذهبی نادر در قفقاز جز اشاراتی کوتاه تا به حال تحقیقی صورت نگرفته است و به همین خاطر بخش سوم فصل پنجم در این باب می تواند حایز اهمیت باشد.

۴. این پژوهش مبتنی بر منابع اصیل فارسی، قفقازی، روسی و اروپایی است، بخصوص اسناد چاپ نشده موزه کتیبه های قدیمی ماتناداران واقع در ایروان که بهره گیری از آنها پاره ای نکات مبهم در سیاست های نادر در قفقاز را روشن می کند.

۵. این رساله سعی بر ارائه تحقیقی در حد الامکان جامع در باب مناسبات ایران و قفقاز در دوره نادری دارد که تا به حال صورت نگرفته است هر چند پژوهش هایی جداگانه مربوط به مسایل مختلف مناسبات ایران و ممالک مختلف قفقاز صورت گرفته است.

۱-۲- اهداف تحقیق

هر تحقیق علمی در پی ارائه شناخت های جدید و گشودن چشم اندازی تازه در چارچوب موضوعی و زمانی رشته مورد نظر است. هدف اصلی این تحقیق تبیین و تحلیل پیوند های تاریخی ایران و قفقاز در چارچوب الگوی پیوند تمدنی دو سرزمین، روشن سازی و تأثیر آن بر دوره مورد بحث و همچنین بررسی اهمیت و جایگاه منطقه قفقاز در سیاست های نادری است.

اهداف دیگر تحقیق به شرح ذیل است:

۱. تحلیل و وضعیت بین المللی قفقاز آن دوران و اهمیت همه جانبه آن برای ایران و سایر قدرت های منطقه ای.
۲. تبیین عوامل موفقیت نادر پس از تصرف قفقاز.
۳. بررسی موضعگیری ها و رفتار اقوام قفقاز در برابر سیاست های نادر و بالعکس.
۴. بررسی و تحلیل عوامل واگرایی در پیوند ایران و قفقاز و علل بروز شورش ها در منطقه.
۵. تحلیل سیاست های مذهبی، اداری- اجتماعی و اقتصادی نادر در قفقاز.

۳-۱- فرضیات و پرسش های تحقیق

فرضیه اصلی تحقیق: روابط تاریخی، فرهنگی ایران و قفقاز یک پیوند تمدنی، ارتباط ژئوپولیتیک مرکز و حاشیه ایجاد کرده بود که در طی دوره ای معین تشخیص می یابد و بعد از آن دچار دگرگونی و زوال و سرانجام نابودی می شود.

دیگر فرضیه های تحقیق به شرح زیر است:

۱. طرفداری اکثر اقوام قفقاز از ورود نادر به منطقه عامل اصلی موفقیت نادر در برگرداندن منطقه به قلمرو ایران بود.

۲. سیاست های نادر در قفقاز مقطعی، غیر پیگیرانه و تابع منافع کوتاه مدت بوده است.

۳. ابتدا بعد از سقوط دولت صفوی رقابت های ایران، عثمانی و روسیه به اوج خود می رسد و باعث تقسیم قفقاز شد ولی پس از ظهور نادر و تأکید وی بر عوامل همگرا با اقوام قفقازی حاکمیت ایران مجدداً بر منطقه مستولی گشت.

۴. سیاست مذهبی نادر در قفقاز واقع بینانه و بر اساس منافع دولت خود بوده است.

۵. دخالت های دولت های روسیه و عثمانی در امور داغستان، فقدان عوامل همگرا بین اقوام آن دیار با دولت نادری و خشونت های مکرر و کینه توزی نادر نسبت به آن اقوام دلایل اصلی ناکامی وی در داغستان بوده است.

۶. رکود تدریجی اقتصادی- اجتماعی ایران، سیاست های متناقض نادر، نهایتاً زمینه ناآرامی در قفقاز را فراهم کرد.

پرسش اصلی تحقیق عبارت است از: جوهره روابط ایران و قفقاز که یک سوی آن سیاست های نادری و سوی

دیگر آن موضع گیری های اقوام قفقازی است، مبتنی بر چه مؤلفه های شناختی است؟

دیگر پرسش های تحقیق به شرح زیر است:

۱. رفتار و رویکرد اکثر اقوام قفقاز در مقابل سیاست های نادری چگونه بوده و چه تأثیری بر پیوندهای ایران و قفقاز داشته است؟

۲. سیاست های نادر در قفقاز از چه ویژگی هایی برخوردار بوده است؟

۳. پیشامد ها و پیامدهای رقابت های سیاسی- نظامی ایران، عثمانی و روسیه در قفقاز در این دوره چیست؟

۴. سیاست مذهبی نادر در قفقاز چگونه بوده است؟

۵. دلایل ناکامی سیاست های نادری در داغستان چیست؟

۶. چگونه زمینه های جدایی قفقاز از ایران در عصر نادری فراهم شد؟

۱-۴- پیشینه تحقیق

تاکنون در خصوص مرادوات چند هزار ساله اقوام و ممالک قفقاز با ایران تحقیقاتی چند صورت گرفته است ولی عموم این پژوهش ها معمولاً روابط یکی از اقوام یا ممالک قفقازی را موضوع تحقیق خود قرار داده است گویی که دور افتادگی نسبی و انزوای مناطق و اقوام مختلف قفقاز به دلیل شرایط صعب جغرافیایی و کوهستانی بودن منطقه بر پژوهش های قفقازی هم اثر گذاشته است. در کشور های قفقاز بنا به دلایل سیاسی که مجال پرداختن به آن نیست ، پژوهش های جداگانه ای در این زمینه صورت گرفته است. اما نباید از یاد برد که اقوام منطقه در محدوده ای که اشاره رفت در اکثر ادوار تاریخی ، گذشته ای مشترک داشتند و طبیعتاً روابط و سرنوشت تاریخی آنها بخصوص در باب روابط با ایران تقریباً سرشتی یکسان داشته است. از طرف دیگر به نظر می رسد بعد از جدایی قفقاز از ایران و الحاق آن به امپراتوری روسیه اهمیت قفقاز برای ایران به عنوان یک واحد سیاسی- جغرافیایی از بین رفت و نگاه ایران نیز به این منطقه تا قبل از فروپاشی شوروی یک نگاه کلی بود یعنی بخشی از سرزمین روسیه که روزگاری جزئی از ایران بود. فروپاشی شوروی بار دیگر نگاه ها را به سوی قفقاز جلب کرد و توجه دوباره محققان را به قفقاز جانی تازه بخشید.

برخورد نادر نیز نسبت به این منطقه به مثابه واحد سیاسی و منطقه مرزی و پیرامونی ایران بوده است و اولین لشکر کشی نادر صرفاً به قصد پس گرفتن به عنوان مثال ایروان نبوده است بلکه بعد از ورود به قفقاز همزمان افواجی برای محاصره گنجه، تفلیس و ایروان می فرستد و از روسها نیز تخلیه و واگذاری باکو و دربند را مطالبه می کند. بنابراین ضرورت دارد نگاهی فراگیر و جامع به روابط ایران و کل منطقه قفقاز داشته باشیم.

تاکنون در خصوص زمینه های روی کار آمدن نادر ، استیلای او بر ممالک مختلف و سیاست های داخلی و خارجی او تحقیقات زیادی صورت گرفته است اما این پژوهش ها عمدتاً به صورت عام و کلی هستند که اجازه تعمق و تمرکز کافی با بهره گیری از منابع مختلف را به پژوهشگر نمی دهد.

در مورد تاریخ افشاریه یکی از مهمترین تحقیقات به زبان فارسی ، آثار رضا شعبانی است بخصوص کتاب «تاریخ اجتماعی ایران در عصر افشاریه» در ۲ جلد. در این اثر مولف با استناد به منابع بسیار به زبان های مختلف ، زندگی ، فعالیت های نادر شاه را در زمینه های سیاسی، اجتماعی، نظامی و اقتصادی مورد بررسی قرار داده است. اما موضوع قفقاز در این تألیف به صورت مجمل و گذرا، آن هم در قالب بیان کلی لشکر کشی نادر به قفقاز و

پیامد آن برگزار شده است. در این اثر سخنی از اهمیت همه جانبه قفقاز، ماهیت رقابت های ایران، روسیه و عثمانی به میان نیامده است.

«نادر شاه و بازماندگان» همراه با نامه های سلطنتی و اسناد سیاسی و اداری عنوان کتابی است که به کوشش عبدالحسین نوایی تدوین و تألیف شده است. اهمیت این کتاب مربوط به اسنادی است که در آن مندرج است؛ اما تنها دو سند از اسناد مذکور مرتبط با موضوع رساله بود که از آنها بهره گرفته شد.

کتاب هایی همچون «نبردهای نادر شاه» نوشته حسین مقتدر و «تاریخ نظامی و سیاسی دوران نادر شاه» به قلم ابو تراب سردادور بیشتر جنبه داستانی و ستایش آمیز نسبت به فتوح و لشکر کشی های نادر دارند تا یک اثر علمی و تحقیقی.

از مقالات مهم به زبان فارسی باید به مقاله «سیاست مذهبی نادر شاه افشار» نوشته رضا شعبانی اشاره کرد که هر چند مستقیماً به قفقاز نمی پردازد اما برای آگاهی از سیاست ها و نگرش مذهبی نادر مفید و قابل استفاده است.

از کتب تحقیقی به زبان ارمنی باید به کتاب «تاریخ ارامنه» تألیف لئو^۱ اشاره کرد که در جلد سوم آن به تفصیل در باب سیاست های نادر در ارمنستان و روابط او با ملیک های ارمنی سخن گفته شده است اما همان گونه که از نام اثر بر می آید در باره تاریخ ارمنستان است و به نسبت حجم کم کتاب مطالب مربوط به دوره مورد بحث هم قاعدتاً در آن کوتاه است مضاف بر این، کتاب مذکور قریب ۶۰ سال پیش نگاشته شده است و قدری بوی کهنگی گرفته است، مؤلف با اینکه از اسناد و کتب ارمنی و روسی بهره گرفته اما از اسناد مهم روسی و اسناد فارسی موزه ماتناداران و منابع اصلی فارسی استفاده نکرده است.

تحقیق مهم دیگر به زبان ارمنی که نتیجه کار گروهی جمعی از مؤلفان ارمنی است «تاریخ ملت ارمنی» است از انتشارات فرهنگستان ملی ارمنستان، در این اثر وزین در جلد چهارم بر اساس منابع و اسناد مختلف دوره نادر به دقت بررسی و تحلیل شده است اما نقاط ضعف آن، اینکه اولاً این کتاب تنها مختص تاریخ ارمنستان است و از طرف دیگر بینش و ایدئولوژی مارکسیسم-لنینیسم که در سراسر کتاب مشهود است از ارزش آن به عنوان یک اثر علمی تا حدی کاسته است ولی به طور کلی این کتاب از بهترین تحقیقات در خصوص ارمنستان دوره نادر است.

از تحقیقات به زبان روسی کتاب «دولت نادر شاه افشار، قرن ۱۸ میلادی شرح روابط اجتماعی در ایران دهه های ۳۰-۴۰» تألیف آرونوا و اشرفیان درخور توجه است. در این تألیف با استفاده از منابع دست اول فارسی، قفقازی، روسی و اروپایی به ماهیت دولت نادر و تبعات حاصل از آن به شکلی محققانه پرداخته شده است. این کتاب

^۱ Leo

هم مانند اکثر تاریخ نوشته های روسی در آن دوران تحت تأثیر ایدئولوژی مارکسیسم نوشته شده است و تأکید بر شورش ها و طغیان های مختلف دوره نادری دارد. اساساً نگاه مؤلفان به نادر نگاهی منفی است به نحوی که اخراج بیگانگان و آزاد کردن ایران توسط ارتش نادر به نظر مؤلفان کتاب صرفاً به دلیل جنبش های آزادی بخش اقوام ایران و قفقاز بوده است. با این حال این کتاب به دلیل استفاده بلیغ از منابع از اهمیت خاصی برخوردار است. از دیگر کتاب های مهم روسی باید به کتاب «قفقاز شمالی در روابط روس- ایران و روس- عثمانی در قرن ۱۸» باید اشاره کرد، مؤلف کتاب سو تاو^۱ است، این کتاب به بررسی رقابت های ایران، روسیه و عثمانی در قفقاز شمالی از جمله داغستان می پردازد. این تحقیق در خصوص تبیین سیاست های نادر در داغستان از اهمیت وافری برخوردار است ولی همان گونه که از عنوان آن پیداست صرفاً به قفقاز شمالی می پردازد و قفقاز جنوبی، شیروان، ارمنستان و گرجستان در دایره بررسی مؤلف نیست. بهره گیری حداکثری از منابع از نقاط قوت کتاب مذکور است.

«شکست نادر شاه در داغستان» عنوان تألیفی است از گاجیثف مؤلف داغستانی. هرچند لحنی ستایش آمیز نسبت به مبارزات اقوام داغستانی علیه نادر دارد اما به دلیل استفاده از منابع کمیاب و آثار داغستانی از اهمیت به سزایی برخوردار است، نگاه مؤلف به نادر کلاً منفی است، طرفداری از سیاست های روسیه در داغستان به این کتاب جلوه ای جانبدارانه و یک سویه می دهد.

از دیگر محققان روسی باید از اثر پتروشفسکی هم یاد کرد با نام «شرح روابط فتودالی در آذربایجان و ارمنستان از قرن ۱۷ تا اوایل قرن ۱۹ م» در این کتاب مؤلف با غور و تعمق کافی نظام اجتماعی، زمینداری، مالیاتی ارمنستان، شیروان، اران و ایران را مورد بررسی و تحلیل قرار داده است. اصولاً مؤلف به دنبال بررسی ساختار روابط اجتماعی قفقاز و ایران است و در قالب نگرش مارکسیستی دوره بندی تاریخ اجتماعی این کشورها را باز می نماید، سوای نگرش خاص مارکسیستی، کتاب مذکور از جنبه تاریخ اجتماعی ایران و قفقاز بسیار ارزشمند است.

از تحقیقات به زبان انگلیسی می توان اثر لکهارت را تحت عنوان «نادرشاه» را ذکر کرد، مؤلف با بررسی و تحلیل اوضاع داخلی و خارجی دولت نادری به ارزیابی ها و نتایجی می رسد اما علی الظاهر بین شورش های قومی و آشوب های اجتماعی تفاوتی قائل نمی شود. مؤلف به اغلب منابع روسی و قفقازی دسترسی نداشته است به گونه ای که امروزه این اثر کهنه و قدیمی شده است، اما از این جهت که اولین تلاش علمی در باب دوره نادری در اروپا بوده است، در خور اهمیت و ارزش است.

^۱ Sotavov

در سال های اخیر در خصوص عصر نادری دو اثر مهم و ارزشمند به رشته تحریر در آمده است ، کتاب «شمشیر ایران، نادر شاه از سرباز قبیله ای تا فاتحی خودکامه» اثر مایکل آکسورثی^۱ که جدید ترین پژوهش مربوط به حکومت ، شخصیت و سیاست های نادر است که مؤلف تأکید بر بازسازی صحیح شخصیت نادر دارد که با نگاهی معتدل و تا حدی بی طرفانه نقاط ضعف و قوت شخصیت نادر را ارزیابی می کند و تأثیر آن را بر سیاست ها و رفتار های او نشان می دهد. در این پژوهش به مسائل قفقاز توجه اندکی شده است آن هم بیشتر به شرح جنگها و برخورد نادر با جاثلیق آبراهام کراتسی بسنده شده است.

کتاب دیگر به قلم ارنست تاکر^۲ مؤلف آمریکایی است کتاب او تحت عنوان « مشروعیت خواهی نادر در ایران بعد از صفویه» منتشر شده است. این کتاب اثر مهمی در خصوص تحلیل اقدامات نادر در راستای کسب مشروعیت برای حکومت خود است ، هر چند این اثر به سیاست های نادر در قفقاز توجهی ندارد ولی برای درک صحیح سیاست های نادر در حوزه دین و دولت از اهمیت وافری برخوردار است.

با توجه به پژوهش های صورت گرفته که به اجمال به اهم آن اشاره شد می توان گفت که موضوع مورد بحث در تحقیقات مذکور به صورت همه جانبه و فراگیر مورد کنکاش و تحلیل قرار نگرفته است.

روابط نادر با اقوام قفقاز و واکنش آنها نسبت به سیاست های وی ، علل موفقیت نادر جهت تصرف و کنترل منطقه قفقاز، دلایل ناکامی نادر در داغستان ، سیاست های مذهبی ، اداری- اجتماعی و اقتصادی نادر در قفقاز از جمله موضوعاتی است که این تحقیق درصدد پی جویی و غوررسی آن است.

۵-۱- روش تحقیق

روش تحقیق در علم تاریخ روش تحقیق تاریخی است که از فروع روش تحقیق در علوم انسانی است . این روش مبتنی بر تطبیق روش های مختلف مرسوم در علوم انسانی و از آن جمله تاریخ است . تحقیق حاضر به روش تحلیلی- تبیینی و نیز توصیفی- تحلیلی نگاشته شده است.

در استفاده از روش تحلیلی- تبیینی دایره پژوهش از حوزه رخداد های سیاسی صرف خارج می شود و به عرصه های مختلف حیات اجتماعی، فکری، اقتصادی تسری می یابد. در این روش دغدغه اصلی پژوهشگر پاسخ به چراها و چرایی هاست و طرح سؤال اصلی و فرعی ، ارائه فرضیه یا بهره گیری از نظریه ها و ویژگی های این نوع روش هستند. (ملایی توانی، ۱۳۸۶: ۸۹-۸۸)

^۱ Michael Axworthy

^۲ Ernest Tucker

از طرف دیگر در این تحقیق از روش توصیفی-تحلیلی استفاده شده است که ابتدا به توصیف علمی یک رخداد و سرانجام به بیان علت ها ، تفسیر ها و تبیین آنها می پردازد ، یعنی هم به چراها و هم به چگونگی در کنار یکدیگر پاسخ می گوید تا شناخت کامل تری از یک پدیده یا تحول تاریخی به دست آید.(همان: ۹۰)

با تطبیق این دو روش سعی در وصول به اهداف پژوهش و کسب نتایج مورد انتظار است . روش گردآوری اطلاعات به شیوه کتابخانه ای و اسنادی است.

۱-۶- نقد و بررسی منابع و مأخذ

در نقد و بررسی منابع تحقیق اسناد فارسی در درجه اول اهمیت قرار دارند، به ویژه اسناد منتشر نشده کتیبه های قدیمی موزه ماتناداران که مشتمل بر ۴۴ سند مربوط به دوره شاه طهماسب دوم ، سپهسالاری نادر ، دوره پادشاهی نادر و دوره کوتاه مدت پادشاهی ابراهیم شاه برادر زاده نادر است. بخشی از این اسناد آن هم به صورت اشاره وار در کتاب تاریخ ملت ارمنی که پیشتر به آن اشاره شد آمده است ، نویسندگان کتاب مذکور از تمامی این اسناد بهره نگرفته اند، اما در تحقیق حاضر به کمال از آنها در بخش تحلیل سیاست مذهبی و اقتصادی نادر استفاده شده است. اسناد مذکور که در دیوان جاثلیقی موزه ماتناداران نگهداری می شوند عمدتاً فرامین شاه طهماسب دوم، نادر شاه و ابراهیم شاه در خصوص امور دینی، اقتصادی و نهاد جاثلیقی ارمنستان است. ارزش اسناد نامبرده به ویژه از این جهت است که با بررسی و تحلیل آنها تفاوت سیاست مذهبی نادر در قفقاز و بالأخص ارمنستان را نسبت به ایران به ویژه در موضوع موقوفات روشن می شود. سوی این می توان اطلاعات ذی قیمتی درباره رفتار نادر در قبال نهاد جاثلیقی اجمیادزین^۱ ، تعیین میزان حقوق مالیاتی، زمینداری و دینی این نهاد توسط نادر، برخورد نادر نسبت به عملکرد مبلغان دینی اروپایی و کارگزاران دولتی در منطقه و نیز تعیین حقوق ملیک های ارمنی به دست آورد. نمونه هایی از این اسناد در پیوست رساله قرار داده شده است.

اسناد دیگر که از اهمیت شایانی برخوردار است، اسناد آرشیو وزارت امور خارجه روسیه است^۲ بخصوص آن بخش از اسناد که تحت عنوان « مناسبات روسیه با ایران » طبقه بندی شده است. البته از این اسناد به طور گسترده در پژوهش های روسی استفاده شده است و اخیراً بخش مهمی از آنها در ایران تحت عنوان « اسنادی از روابط ایران و روسیه از صفویه تا قاجاریه » به تألیف و ترجمه رحیم مسلمانیان قبادیانی و بهروز مسلمانیان قبادیانی (رحیمی) و ویراستاری و توضیحات حسین احمدی انتشار یافته است. بخشی از اسنادی که در این کتاب آمده

^۱ Ejmiadzin

^۲ AVRP

است و مرتبط با موضوع پژوهش رساله است اسناد مربوط به دوره حمله پطر کبیر به قفقاز و ایران تا پایان حکومت نادر شاه است که از خلال آنها می توان اطلاعات مهمی در مورد روابط رسمی ایران و روسیه، عهد نامه های مودت، تبادل ایالات قفقاز بین دو کشور، اعزام سفرا و نمایندگان سیاسی کسب کرد. اصل این اسناد به روسی است و در کتاب مذکور متن اصلی با ترجمه فارسی در کنار هم آمده اند اما نکته قابل ذکر این است که اسناد به طور کامل به فارسی ترجمه نشده اند و در مورد آنها به درج خلاصه ای از ترجمه اصل سند بسنده شده است به عنوان مثال در صفحات ۱۸۵-۱۸۴ در عنوان متن روسی چنین آمده است: «معرفی نامه نادر به ملکه آنا ایوانوونا در خصوص گسیل سفیر احمد خان تفنگچی آغاسی به دربار روسیه برای تصدیق دوستی که بین طرفین برقرار شد». اما در ترجمه فارسی چنین آمده است: «از نادر به ملکه آنا ایوانوونا، موضوع: دوستی دو کشور». اسنادی از روابط ایران و روسیه از صفویه تا قاجاریه، ۱۳۸۷، ۱۸۵-۱۸۴).

در ضمن متن کامل روسی به فارسی ترجمه نشده است و همین مسائل از ارزش کتاب و سندیت آن می کاهد و ضرورت مراجعه به اصل آنها را حتمی می کند احتمالاً به دلیل پیچیدگی متن اسناد که به روسی آن دوره نوشته شده مترجمین معرفی موضوع اسناد را کافی دانسته و ضرورتی در ترجمه متن کامل اسناد که احتوا بر القاب و عناوین رسمی دارد، ندیده اند. به هر حال انتشار این اسناد به زبان فارسی جهت بررسی روابط ایران و روسیه در دوره مورد نظر از اهمیت بسزایی برخوردار است. بخش دیگر اسناد روسی که در رساله به آنها استناد شده است به خاطر عدم دسترسی به اصل سند از تألیفاتی استفاده کردیم که از این اسناد بهره کافی گرفته اند.

از مجموعه های سندی فارسی کتاب عبدالحسین نوایی قابل ذکر است که حاوی تنها دو سند در باب دوره مورد نظر ماست: یکی مربوط به شکایت ملیک یگان به نادر در خصوص فشارهای حاکمان محلی و فرمان نادر در پاسخ به این شکوه است و دیگری در مورد توافق دولت های ایران و عثمانی در مورد حاکم ایمرتی گرجستان است.

منابع به زبان فارسی

منابع فارسی این دوره مهمترین منابع تاریخی عصر نادری نه فقط برای تاریخ ایران بلکه کشورهای همسایه از جمله قفقاز به حساب می آیند. در رأس منابع این دوره آثار میرزا مهدی خان استرآبادی قرار دارد: میرزا مهدی خان که نواب صفوی بود ابتدا کار خود را در دستگاه نادر به عنوان منشی رسمی آغاز می کند و پس از آن در شورای دشت مغان سمت مورخ رسمی دربار از سوی نادر به او داده می شود. میرزا مهدی فردی فرهیخته، فاضل و زبان شناس بوده است که به اسناد رسمی آن دوره مستقیماً دسترسی داشته است و در بسیاری از